

University of Tehran Press

Environmental

Hazards

Management

Iranian Hazardology Association
Online ISSN: 2383-0530

Home Page: <https://jhsci.ut.ac.ir>

Conceptual Modeling of Iranshahr Thought in Ferdowsi's Shahnameh to Explain Responses to Natural and Human-Induced Hazards

Ali Reza Ostovari Deylamani¹ | Ebrahim Vasheghani Farahani^{2*} | Mohammad Reza Hatami³ | Amir Hossein Mahoozi⁴ | Fatemeh Moeinadini⁵

1. Ph.D. Student, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: a.ostovari@ut.ac.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: vasheghani1353@pnu.ac.ir
3. Professor, Department of Political Science, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: m.hatami@pnu.ac.ir
4. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Damavand, Tehran, Iran. Email: ahmahoozi@pnu.ac.ir
5. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: Moeinadini.f@pnu.ac.ir

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Article History: Recived: 25 June 2026, Revised: 9 September 2026, Accepted: 10 September 2026, Published: 20 September 2026 Keywords: Asha, Druj, Ferdowsi's <i>Shahnameh</i>, Hazards, Iranshahr Thought, Paradigm-Building.	Objective: This study aims to develop a conceptual model of Iranshahr thought in Ferdowsi's Shahnameh to explain responses to natural and human-induced hazards. The research problem concerns identifying and formulating manifestations of this thought in narratives in which a threat or disruption to biological, territorial, social, or political order occurs and a response to it is undertaken. The study seeks to explain the patterns derived from these narratives across three domains: physical-territorial, cultural-social, and mythical-symbolic. Method: This study employs a descriptive-analytical approach based on library research. The research corpus consists of narratives from Ferdowsi's Shahnameh selected on the basis of the presence of a threatening event, a response to that event, and sufficient textual evidence for conceptual analysis. The data derived from the analysis of the narratives were organized, according to their dominant dimensions, into three analytical domains: physical-territorial, cultural-social, and mythical-symbolic. These three domains are analytical tools used in the present study as interpretive categories, while contemporary concepts of hazard management serve solely an interpretive function. Findings: The analysis of the narratives shows that responses to hazards in the Shahnameh are represented across three interconnected domains. In the physical-territorial domain, the creation and organization of infrastructures and living spaces, such as the Vara of Jam/Yima, the Band-e Shushtar, and Siyavashgerd, serve protective and material-reconstructive functions. In the cultural-social domain, justice, the remission of taxes, the opening of granaries, and the distribution of resources during Pirouz's seven-year drought, as well as Kaveh's resistance to Zakhak's tyranny, contribute to maintaining social cohesion and preventing social collapse. In the mythical-symbolic domain, the divine Farr, the assistance of the Simorgh, and Rostam's Seven Labors provide semantic, psychological, and identity-based resources for confronting threats. These domains are interconnected within an interactive and synergistic model. Conclusions: Based on the findings, the conceptual model developed in this study indicates that responses to hazards in the Shahnameh can be understood through the relationship among the three domains of physical-territorial, cultural-social, and mythical-symbolic dimensions. Within this model, wisdom and prudence, justice and social cohesion, and the Farr and other semantic and identity-based resources strengthen the capacity to confront and recover from hazards. From this perspective, hazard management is not reduced to merely technical or political action; rather, it constitutes a process of preserving or restoring order across material, social, and semantic domains. This formulation can provide a conceptual basis for rethinking resilience and hazard management in contemporary Iran.

Cite this article: Ostovari Deylamani, A. R.; Vasheghani Farahani, E.; Hatami, M. R.; Mahoozi, A. H. & Moeinadini, F. (2026). Conceptual Modeling of Iranshahr Thought in Ferdowsi's Shahnameh to Explain Responses to Natural and Human-Induced Hazards. *Environmental Hazards Management*, 13 (2), 129-146. DOI: <https://doi.org/10.22059/jhsci.2026.414970.953>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2026.414970.953>

Introduction

Iranshahr thought constitutes one of the important intellectual traditions associated with the historical and cultural formation of Iran. Rooted in religious, mythological, political, and cultural traditions, this mode of thought provides a framework for understanding the relationship between territory, political authority, social order, justice, wisdom, and the cosmic order. Ferdowsi's *Shahnameh*, as one of the major literary works preserving and reshaping Iranian mythical and cultural traditions, contains numerous narratives in which the preservation of territory, restoration of order, confrontation with destructive forces, and protection of collective life are central concerns.

The contemporary study of hazards has generally developed within scientific and managerial frameworks concerned with identifying threats, reducing vulnerability, strengthening resilience, and improving preparedness and response. These concepts, however, are not historical categories belonging to the conceptual vocabulary of the *Shahnameh*. In the present study, they are used as analytical categories for interpreting narrative functions such as prevention, protection, confrontation, adaptation, reconstruction, and restoration of order. Accordingly, the study does not claim that the *Shahnameh* possesses a historically explicit theory of hazard management or resilience in the modern sense. Rather, it investigates whether recurring patterns of response represented in the narratives can be interpreted through contemporary analytical concepts.

The central conceptual basis of the study is the Iranian opposition between *Asha* and *Druj*, understood respectively as order, rightness, and proper organization on the one hand, and disorder, distortion, and forces that disrupt established order on the other. Within this interpretive framework, disruptive events represented in the *Shahnameh* are examined not as simple equivalents of the modern concept of hazard, but as narrative manifestations of disturbances affecting different dimensions of individual and collective life. This distinction is particularly important for avoiding anachronistic attribution of modern scientific terminology to a classical literary text.

Previous studies have separately examined Iranshahr thought, the political and cultural dimensions of the *Shahnameh*, its mythical structures, natural phenomena, wars, social disorder, and aspects of crisis and resilience. Nevertheless, the systematic organization of these narrative materials within an integrated framework for interpreting responses to natural and human-induced hazards remains comparatively underexplored. The present study addresses this gap by examining selected *Shahnameh* narratives in which both a threatening situation and a response to it are explicitly represented.

The objective of the study is therefore to identify recurring patterns of confrontation with disruption in the *Shahnameh* and to organize them into three analytical domains: physical-territorial, cultural-social, and mythical-symbolic. These domains are not assumed to constitute a pre-existing tripartite system within the *Shahnameh*; rather, they are derived from the comparative interpretation of selected narratives and are used to classify and synthesize their dominant dimensions. The study consequently seeks to formulate a conceptual model through which material protection, social and normative order, and symbolic and psychological resources can be considered as interconnected dimensions of resilience.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical methodology based on documentary and library research. The primary corpus consists of selected narratives from Ferdowsi's *Shahnameh*. Purposive selection was conducted according to three criteria: the presence of a threat or disruption affecting biological, territorial, political, or social order; the presence of a response involving prevention, containment, adaptation, or reconstruction; and sufficient textual evidence for conceptual analysis. Each narrative was examined through the sequence of hazard, context or underlying factor, consequence, response action, and outcome. The narratives were first analyzed individually and subsequently compared across narratives in order to identify recurring patterns. The resulting materials were organized according to their dominant analytical dimension into three interconnected domains: physical-territorial, cultural-social, and mythical-symbolic. The final conceptual model was formulated only after this analytical and comparative process. Contemporary concepts such as hazard, resilience, crisis

management, and reconstruction were employed as interpretive tools and were not attributed historically to the Shahnameh.

Findings

The analysis demonstrates that responses to disruptive events in the Shahnameh can be interpreted across three interconnected analytical domains. The physical-territorial domain represents material arrangements intended to protect life and territory, including defensive structures, territorial organization, water management, and preventive measures. Narratives associated with the Vara of Jam/Yima, the Band-e Shushtar, and Siyavashgerd illustrate different forms of material protection and spatial organization.

The cultural-social domain concerns the preservation or restoration of social order through justice, legitimate governance, collective cohesion, and organized action. Pirouz's response to the prolonged drought, including the opening of granaries and measures against hoarding, represents a relationship between environmental stress and justice-oriented governance. The narrative of Zahhak and Kaveh demonstrates how political oppression can itself become a source of human-induced disruption and how collective mobilization, legitimacy, and restoration of just rule may function as responses to such a condition.

The mythical-symbolic domain concerns the preservation of collective meaning, identity, and psychological endurance in situations where material and institutional capacities are insufficient. The narratives of the Simorgh, the divine Farr, and Rostam's Seven Labors illustrate symbolic resources through which the possibility of overcoming extreme adversity is maintained. These domains should not be understood as independent stages or rigid levels. Their significance lies in their interaction: material protection may depend on legitimate social organization, while social action and political legitimacy may themselves be reinforced by symbolic and identity-based resources.

Conclusion

The findings suggest that the Shahnameh presents confrontation with disruptive conditions as more than a technical or military response. At the conceptual level, successful confrontation involves the restoration of order and continuity across material, social, and semantic dimensions. In this interpretation, the opposition between Asha and Druj provides an ontological background for understanding order and disorder, while the three analytical domains provide a framework for organizing the narrative evidence.

The model developed in this study should therefore be understood as a contemporary analytical formulation derived from the Shahnameh rather than as a historically explicit hazard-management system contained in the text. Its potential contribution lies in bringing together physical-territorial protection, justice-oriented governance, and symbolic-psychological resilience within a single interpretive framework. This approach may contribute to interdisciplinary discussions of resilience and hazard management by demonstrating how classical literary narratives can be examined as sources of conceptual patterns without erasing the historical distinction between the categories of the original text and the analytical categories of contemporary scholarship.

Author Contributions

First Author: Data curation, formal analysis, interpretation of the results, and writing of the original draft.

Second Author: Primary supervisor of the dissertation, supervision of the research process, and manuscript revision and editing.

Third Author: Secondary supervisor of the dissertation, supervision, revision, and editing of the manuscript.

Fourth Author: Advisory supervisor, review and revision of the manuscript.

Fifth Author: Advisory supervisor, review and revision of the manuscript.

Ethical Considerations: The authors have observed all ethical principles in conducting and publishing this scientific work, and this is confirmed by all of them.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

شاپا الکترونیکی: ۲۴۲۳-۴۱۶۸

مدیریت مخاطرات محیطی

سایت نشریه: <https://jhsci.ut.ac.ir>

انتشارات دانشگاه تهران

الگوسازی مفهومی اندیشه ایرانی شهری در شاهنامه فردوسی برای تبیین مواجهه با مخاطرات طبیعی و انسانی

علیرضا استواری دیلمانی^۱ | ابراهیم واشقانی فراهانی^{۲*} | محمدرضا حاتمی^۳ | امیرحسین ماحوزی^۴ | فاطمه معین‌الدینی^۵

۱. دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: a.ostovari@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: vasheghani1353@pnu.ac.ir

۳. استاد، رشته علوم سیاسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: m.hatami@pnu.ac.ir

۴. استادیار، رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: ahmahoozi@pnu.ac.ir

۵. دانشیار، رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: Moeinadini.f@pnu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

کلیدواژه‌ها:

آشه،

الگوسازی،

اندیشه ایرانی شهری،

دروج،

شاهنامه فردوسی،

مخاطرات.

هدف: پژوهش حاضر با هدف الگوسازی مفهومی اندیشه ایرانی شهری در شاهنامه فردوسی برای تبیین نحوه مواجهه با مخاطرات طبیعی و انسانی انجام شده است. مسئله پژوهش، شناسایی و صورت‌بندی نمودهای این اندیشه در روایت‌هایی است که در آنها تهدید یا اختلالی در نظم زیستی، سرزمینی، اجتماعی یا سیاسی رخ می‌دهد و کنشی برای مواجهه با آن شکل می‌گیرد. پژوهش می‌کوشد الگوهای برخاسته از این روایت‌ها را در سه ساحت کالبدی-سرزمینی، فرهنگی-اجتماعی و اسطوره‌ای-نمادین تبیین کند.

روش پژوهش: روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای است. پیکره پژوهش را روایت‌هایی از شاهنامه فردوسی تشکیل می‌دهند که بر پایه وجود رخدادی تهدیدزا، کنش مواجهه با آن و شواهد متنی کافی برای تحلیل مفهومی انتخاب شده‌اند. داده‌های حاصل از تحلیل روایت‌ها، با توجه به وجه غالب آنها، در سه ساحت تحلیلی کالبدی-سرزمینی، فرهنگی-اجتماعی و اسطوره‌ای-نمادین سامان یافته‌اند. این سه ساحت، ابزار تحلیلی پژوهش‌اند و به‌منزله مقولات تحلیلی به‌کار رفته‌اند و مفاهیم معاصر مدیریت مخاطرات صرفاً جنبه تفسیری دارند.

یافته‌ها: تحلیل روایت‌ها نشان داد که مواجهه با مخاطرات در شاهنامه در سه ساحت به‌هم‌پیوسته بازنمایی می‌شود. در ساحت کالبدی-سرزمینی، ایجاد و ساماندهی زیرساخت‌ها و فضاهای زیستی، مانند ور جمکرد، بند شوشتر و سیاوشگرد، کارکرد حفاظتی و بازسازی‌کننده مادی دارند. در ساحت فرهنگی-اجتماعی، دادگری، بخشودن خراج، گشودن انبارها و توزیع منابع در هنگام خشکسالی هفت‌ساله در دوره پیروز و نیز مقاومت کاوه در برابر بیداد ضحاک، به حفظ انسجام و جلوگیری از فروپاشی اجتماعی می‌انجامد. در ساحت اسطوره‌ای-نمادین نیز فرّه ایزدی، یاری سیمرغ و هفت‌خان رستم، پشتوانه معنایی، روانی و هویتی مواجهه با تهدید را فراهم می‌کنند. این ساحت‌ها در الگویی تعاملی و هم‌افزا به یکدیگر پیوند می‌یابند.

نتیجه‌گیری: بر اساس یافته‌ها، الگوی مفهومی پژوهش نشان می‌دهد که مواجهه با مخاطره در شاهنامه را می‌توان در پیوند میان سه مؤلفه کالبدی-سرزمینی، فرهنگی-اجتماعی و اسطوره‌ای-نمادین فهم کرد؛ الگویی که در آن خرد و تدبیر، داد و انسجام اجتماعی، و فرّه و منابع معنایی و هویتی، ظرفیت مواجهه و بازسازی را تقویت می‌کنند. از این منظر، مدیریت مخاطره صرفاً به اقدام فنی یا سیاسی فروکاسته نمی‌شود، بلکه فرایندی برای حفظ یا بازگرداندن نظم در ساحت‌های مادی، اجتماعی و معنایی است. این صورت‌بندی می‌تواند مبنایی مفهومی برای بازاندیشی در مسئله تاب‌آوری و مدیریت مخاطرات در ایران معاصر باشد.

استناد: استواری دیلمانی، علیرضا؛ واشقانی، ابراهیم؛ حاتمی، محمدرضا؛ ماحوزی، امیرحسین و معین‌الدینی، فاطمه (۱۴۰۵). الگوسازی مفهومی اندیشه ایرانی شهری در شاهنامه فردوسی برای تبیین مواجهه با مخاطرات طبیعی و انسانی. *مدیریت مخاطرات محیطی*، ۱۳ (۲)، ۱۲۹-۱۴۶.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2026.414970.953>

© نویسندگان ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2026.414970.953>

مقدمه

پیشینه اندیشه سیاسی در ایران به زمان آفرینش انسان در زمان اساطیری بازمی‌گردد؛ اندیشه‌ای که از گذر هزاره‌ها و نسل‌ها و دیدگاه‌های گوناگون در قامت و قالبی قوام‌یافته به نام ایران‌شهر نمود یافت (کوه‌کن، ۱۳۹۶: ۶۹)؛ سنتی که در لایه‌های دینی (به‌ویژه آیین زرتشت)، اسطوره‌ای و سیاسی ایران ریشه دارد، ولی فراتر از بعد سیاسی، بعد فرهنگی نیز برای آن قائل شده‌اند؛ چنانکه گستره نمود و نفوذ فرهنگی آن را از آمودریا تا رود فرات دانسته‌اند (دریایی، ۱۳۹۷: ۷). متون اوستایی، آثار پهلوی و آثار ادبی و تاریخی پس از اسلام به‌ویژه شاهنامه فردوسی به‌گونه‌های مختلف ریشه‌ها و مؤلفه‌های این سنت دیرپای را بازتاب داده‌اند. این اندیشه، فراتر از یک مفهوم جغرافیایی یا صرفاً یک نظریه سیاسی، الگویی برای فهم رابطه انسان، جامعه، قدرت و نظم کیهانی ارائه می‌کند؛ الگویی که در آن مفاهیمی چون داد، خرد، فره، نظم و ... کارکردی بنیادین دارند (MacKenzie, 1998; Gnoli, 2006). در این پژوهش، ایران‌شهر در معنای کیهان‌شناختی آن به‌کار رفته است؛ یعنی دستگاهی از اندیشه که پادشاهی را رسالتی برای برقراری آشه (نظم) راستین در برابر دروج (کژی و آشفتگی) تعریف می‌کند. این تعریف از معنای جغرافیایی (قلمرو سرزمینی) و سیاسی (آرمانشهر حکومتی) متمایز است و تنها لایه‌ای است که تحلیل روایی شاهنامه در این پژوهش بر آن استوار می‌شود.

نحوه درک جوامع مختلف از مخاطرات یکسان نیست و به‌تبع آن نحوه واکنش جوامع یا افراد به این موضوع نیز تفاوت دارد (مقیمی، ۱۳۹۵). در جهان امروز که جوامع با مخاطرات فزاینده طبیعی (خشکسالی، سیل، تغییرات اقلیمی) و انسانی (فساد، بی‌ثباتی سیاسی، فروپاشی اعتماد اجتماعی) روبه‌رو هستند، بازخوانی میراث‌های کهن فکری برای دستیابی به الگوهای نوین مدیریت از جمله در حوزه تاب‌آوری خالی از فایده نخواهد بود. در این میان می‌توان با بازخوانی اندیشه ایرانی شهری، افق‌هایی نو و بالقوه سودمند در مدیریت مخاطرات فرادید آورد. از سوی دیگر امروزه دانشی نوین در حوزه رویارویی با مخاطرات شکل گرفته است که مخاطره‌شناسی نام دارد. در این حوزه، مخاطره به رویدادی بالقوه آسیب‌زا گفته می‌شود که ممکن است به اختلال در زیست عادی و خسارت‌های گسترده بینجامد (مقیمی، ۱۳۹۴: ۹-۱). در خوانشی جدید، در جهان‌بینی اسطوره‌ای و پیرو آن در آموزه‌های شاهنامه، می‌توان این مخاطرات، را نمودهایی از «دُروج» (آشوب و ویرانی) دانست که برهم‌زننده نظم «آشه» (آبادانی و راستی) است. در سنت دینی و اندیشگی ایران باستان، تقابل آشه و دُروج را می‌توان از بنیادی‌ترین دوگانگی‌های سامان‌دهنده فهم جهان دانست. آشه در لایه واژه‌شناختی و مفهومی با راستی، درستی و نظم راستین پیوند دارد و در کاربردهای اوستایی، افزون بر راستی و حقیقت، به سامان دینی، قاعده‌مندی هستی و امکان آبادانی دلالت می‌یابد؛ در برابر آن، دُروج به دروغ، ناراستی، کژی و آشوب اشاره دارد. از این‌رو، نسبت این دو را نمی‌توان تنها در سطحی اخلاقی و به‌معنای راستگویی و دروغ‌گویی فهم کرد، بلکه باید آن را در افق دینی، اجتماعی و کیهان‌شناختی دید که در آن، نظم و سازندگی در برابر ویرانی و بی‌سامانی قرار می‌گیرد (Skjærvø & Schlerath, 1987; Kellens, 1996).

پژوهش‌هایی چند به ابعاد اسطوره‌ای و تاریخی شاهنامه یا مدیریت مخاطرات در متون کهن پرداخته‌اند، اما شکاف پژوهشی موجود، نبود واکاوی نظام‌مندی است که شاهنامه را به‌مثابه یک «سامانه دانشی یکپارچه» برای مدیریت مخاطرات طبیعی و انسانی تحلیل کند. این پژوهش در پی پر کردن این شکاف است. پرسش‌های اصلی این جستار عبارت‌اند از: نمودهای اندیشه ایران‌شهر در لایه‌های کالبدی، فرهنگی و اسطوره‌ای روایات شاهنامه چگونه بازتاب یافته است؟ این نموها چه درکی از ریشه‌های مخاطرات ارائه می‌دهند؟ چه الگوهای کاربردی برای مدیریت امروزی مخاطرات می‌توان از آنها استخراج کرد؟

در این پژوهش، مفاهیمی مانند مخاطره، تاب‌آوری، مدیریت مخاطرات و دیگر اصطلاحات مربوط به حوزه دانشی امروزی، اصطلاحات تاریخی منسوب به شاهنامه تلقی نمی‌شوند؛ بلکه چارچوب‌ها و معادل‌های تحلیلی معاصر هستند که برای بازخوانی کارکردهای روایی پیشگیری، مواجهه، مهار، بازسازی و حفظ نظم در داستان‌ها به‌کار می‌روند. بنابراین، نسبت دادن این مفاهیم به شخصیت‌ها و روایت‌های شاهنامه، به‌معنای وجود آنها با همین صورت و معنا در جهان تاریخی شاهنامه نیست، بلکه بیانگر خوانش معاصر پژوهش است. به‌عبارتی در شاهنامه به‌طور مستقیم به واژگان و مفاهیمی همچون مخاطره و بلا و بحران و ... برنمی‌خوریم؛ بلکه باید از ژرفای سخن و بر اساس مفهوم کلی داستان‌ها و روایات، چنین مفاهیمی را استخراج و برداشت کنیم.^۱ چارچوب تحلیل

۱. حتی در صورت کاربرد چنین اصطلاحاتی در متون کهن، انتظار نمی‌رود که در متنی چون شاهنامه که به باور پژوهشگران، تنها کمتر از ۵ درصد آن شامل واژگان

بر بررسی سه سازه اصلی اندیشه ایران‌شهر استوار است: سازه‌های کالبدی-سرزمینی (مرزها و شهرها)، سازه‌های فرهنگی-اجتماعی (فره و دادگری) و سازه‌های اسطوره‌ای-نمادین (نبرد با نیروهای اهریمنی). پیکره متنی پژوهش شامل روایت‌هایی از شاهنامه فردوسی است که در آنها یکی از انواع مخاطرات و نیز سازوکارهای مواجهه با آن بازنمایی شده است. برای پرهیز از تحمیل مفاهیم معاصر بر متن کلاسیک، میان «مفاهیم متن» و «مقولات تحلیل پژوهشگر» تمایز گذاشته شده است. سه ساحت کالبدی-سرزمینی، فرهنگی-اجتماعی و اسطوره‌ای-نمادین در این پژوهش به‌منزله حوزه‌های تحلیلی متمایز اما متداخل به‌کار می‌روند، نه به‌عنوان سه لایه مستقل و ازپیش‌موجود در ساختار خود شاهنامه. انتساب هر روایت به یکی از این ساحت‌ها بر پایه شواهد متن، نوع تهدید، ماهیت کنش مواجهه و پیامد آن صورت گرفته و در موارد چندوجهی، وجه غالب روایت مبنای طبقه‌بندی قرار گرفته است؛ بنابراین، مدل نهایی پژوهش از پیش تعیین نشده، بلکه بر اساس تحلیل و مقایسه روایت‌های منتخب به‌دست آمده است.

روش پژوهش

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی با رویکرد کتابخانه‌ای است. واحد تحلیل، روایت‌های منتخب شاهنامه است که به‌صورت هدفمند و بر پایه سه معیار برگزیده شده‌اند: نخست، وجود رخداد یا تهدیدی که نظم زیستی، سیاسی یا اجتماعی جامعه را بر هم زند؛ دوم، وجود کنش یا راهبردی در برابر آن تهدید، اعم از پیشگیری، مهار، سازگاری یا بازسازی؛ سوم، امکان تحلیل روایت در یکی از سه لایه سازنده اندیشه ایران‌شهر یا بیش از یک لایه؛ از این‌رو، برخی روایت‌ها را شاید بتوان در بیش از یک لایه نیز بررسی و تحلیل کرد. فرایند تحلیل در سه مرحله انجام گرفته است: در مرحله نخست، روایت‌های واجد معیارهای یادشده از شاهنامه شناسایی و استخراج شدند. در مرحله دوم، هر روایت در چارچوب سه‌لایه‌ای پژوهش بررسی شد: لایه کالبدی-سرزمینی (متناظر با سپهر گیتیگ)، لایه فرهنگی-اجتماعی (متناظر با سپهر داد) و لایه اسطوره‌ای-نمادین (متناظر با سپهر مینوگ). در مرحله سوم، الگوهای تکرارشونده در مواجهه با مخاطرات استخراج و با مفاهیم تحلیلی معاصر تطبیق داده شدند. این تطبیق نه از سر انتساب تاریخی این مفاهیم به شاهنامه، بلکه به‌منظور خوانش تحلیلی متن کهن با ابزارهای نظری معاصر صورت پذیرفته است. به‌عبارتی اصطلاح‌های مدرنی چون «مدیریت مخاطرات»، «تاب‌آوری شهری» و ... در این پژوهش به‌منزله ابزارهای تفسیری پژوهشگر به‌کار رفته‌اند و ادعایی درباره کاربرد تاریخی این واژگان در شاهنامه مطرح نیست؛ هدف، ارائه خوانشی معاصر از الگوهای کهن مواجهه با مخاطرات است که در ساختار روایی شاهنامه نهفته‌اند. آزمون این مدل آن است که آیا روایتی در شاهنامه یافت می‌شود که در آن نقض منطق یادشده، نه‌تنها در لحظه بلکه در کمال روایت، یعنی تا سرانجام آن داستان، بدون هیچ پیامد اخلاقی یا مجازات یا برقراری مجدد نظم باقی بماند؟ بررسی روایات اصلی این پژوهش چنین نقیضه‌ای نشان نداد؛ تأخیر در کیفر، به‌معنای نبود کیفر نیست، بلکه بخشی از منطق آشاست و لزوماً نشان‌دهنده نبود پیامد نیست.

تعیین مسئله و پرسش‌های پژوهش: تعریف مسئله پژوهش و مشخص کردن پرسش‌های اصلی
تدوین چارچوب نظری: اندیشه ایران‌شهری، ساحت‌های گیتیگ/داد/مینوگ و ادبیات مرتبط با مخاطرات
طرح پژوهش: توصیفی - تحلیلی
روش گردآوری داده‌ها: مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای
تعیین پیکره اصلی پژوهش: روایت‌های شاهنامه فردوسی
نمونه‌گیری هدفمند: انتخاب روایت‌ها بر اساس معیارهای ورود به تحلیل
اعمال معیارهای انتخاب روایت: ۱. وجود تهدید یا اختلال در نظم زیستی، سرزمینی، سیاسی یا اجتماعی؛ ۲. وجود کنش مواجهه، پیشگیری، مهار، سازگاری یا بازسازی؛ ۳. وجود شواهد کافی برای تحلیل مفهومی
تعیین واحد تحلیل: روایت‌های شاهنامه
استخراج داده‌های روایی: شناسایی و ثبت مخاطره - زمینه/عامل - پیامد - کنش مواجهه - نتیجه کنش
تحلیل و مقایسه داده‌ها: تحلیل درون‌روایتی و مقایسه بین‌روایتی و استخراج مضامین و الگوها
ساماندهی تفسیری یافته‌ها: بر اساس غلبه وجه تحلیلی: کالبدی - سرزمینی؛ فرهنگی - اجتماعی؛ اسطوره‌ای - نمادین
تفسیر در چارچوب اندیشه ایران‌شهری: پیوند دادن الگوهای استخراج‌شده با مفاهیم و ساختارهای فکری مورد مطالعه
مقایسه تحلیلی با مفاهیم معاصر: مخاطره، پیشگیری، تاب‌آوری، مدیریت بحران و بازسازی؛ بدون انتساب تاریخی این اصطلاحات به شاهنامه
ترکیب یافته‌ها: صورت‌بندی الگوی نهایی پژوهش بر اساس الگوهای استخراج‌شده از تحلیل روایت‌ها

شکل ۱. نمودار فرایند روش‌شناسی پژوهش

پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها در زمینه اندیشه ایرانی‌شهر، بیشتر در قالب کتاب‌ها و مقالات مجزا و اغلب تاریخی و سیاسی صورت گرفته است. دسته‌ای از این پژوهش‌ها به ریشه‌شناسی و صورت‌بندی سیاسی- فرهنگی مفهوم ایرانی‌شهر در دوره ساسانی و کتیبه‌های این عصر پرداخته‌اند (MacKenzie, 1998؛ دریایی، ۱۳۹۷، ۱۴۰۳)؛ دسته‌ای دیگر نیز بر بازنمایی و تداوم نمودهای اساطیری یا تاریخی و سیاسی ایرانی‌شهری در متون پیش و پس از اسلام متمرکز بوده‌اند یا در نظریه‌پردازی‌های خود در زمینه هویت ایرانی، توجهی ویژه به مفهوم ایرانی‌شهری نشان داده‌اند (بستانی، ۱۳۹۰، ۱۳۹۳؛ طباطبایی، ۱۳۸۰، ۱۳۹۸). برخی پژوهش‌ها نیز به بررسی جنگ‌ها، آشوب‌ها و بلایای طبیعی در روایت‌های شاهنامه اشاره کرده‌اند، اما این بررسی‌ها بیشتر وجه روایی یا نمادین دارند و نشانی از پیوند نظام‌مند با مبانی سیاسی- سرزمینی اندیشه ایرانی‌شهر در آنها دیده نمی‌شود. برای نمونه پژوهش‌هایی جنگ‌های شاهنامه را از مقوله «جنگ نرم» و از منظر «نمادشناسی نبرد» تحلیل کرده‌اند یا به بررسی عناصر طبیعی و فراطبیعی در نبردها پرداخته‌اند؛ این پژوهش‌ها، همگی رویکردی نمادین یا کارکردگرایانه دارند. برخی دیگر نیز اشاره‌ای گذرا به عواملی چون قحطی و بلایای طبیعی داشته‌اند، اما بحث را در سطحی کلی مطرح کرده‌اند (همایی، یوزباشی و سرمد، ۱۴۰۳؛ محمودی و کرمی، ۱۳۹۳). برخی نیز (ظریفیان صاحبی، ۱۴۰۱) کانون پژوهش را بر جنبه‌های فلسفی و نشانه‌شناختی نهاده‌اند.

در خصوص خوانش سیاسی- فرهنگی شاهنامه، برخی پژوهش‌ها نشان داده‌اند که شاهنامه محملی برای اندیشه ایرانی‌شهری است؛ در این خوانش، «فرّه ایزدی»، «همنشینی دین و سیاست»، و «خرد و دادگری» به مثابه ستون‌های اصلی حکمرانی مطلوب برجسته شده‌اند (شمسایی، ۱۳۹۳؛ مرادی و کلانی‌پور، ۱۳۹۱). همسو با این، مقالاتی درباره مثلث فرّه، خرد، راستی و نیز پژوهش‌هایی با محوریت جهان‌بینی فردوسی به عنوان الگوی جامعه مطلوب تأکید کرده‌اند که سه رکن خرد، داد و دهش، چارچوبی کارآمد برای صورت‌بندی الگوی حکمرانی در شاهنامه فراهم می‌کند (آچاک و نارویی، ۱۴۰۲؛ حسینی تبار و فرهنگ، ۱۴۰۱). همچنین پژوهش‌هایی درباره «هویت ملی و ایرانی در شاهنامه» نشان داده‌اند که فردوسی از «ایرانشهر» به عنوان سرزمینی با مرزهای مشخص سخن می‌گوید که در آن «ایرانی بودن» نه صرفاً نسبی، بلکه هویتی اخلاقی مبتنی بر دادگری و پیمانداری است (سیدی فرخ، ۱۳۹۹). با این حال، در این پژوهش‌ها، پیوند این الگو با موضوع «مخاطرات» به صورت نظام‌مند و الگوسازی شده بررسی نشده است. بر همین اساس، پرسش بنیادین پژوهش حاضر این است که آیا شاهنامه، فراتر از میراث ایرانی‌شهری، می‌تواند الگوهایی مفهومی برای تدبیر در مخاطرات و تقویت تاب‌آوری ارائه کند؟ پرسشی که در سه سطح کالبدی- سرزمینی، فرهنگی- اجتماعی و اسطوره‌ای- نمادین شایسته بررسی است و تا کنون در پژوهش‌های پیشین به صورت مستقل و نظام‌مند مطرح نشده است. هدف پژوهش حاضر نیز پر کردن این خلأ نظری است. به عبارتی کاستی اصلی، نبود پژوهش درباره ایرانی‌شهر یا شاهنامه نیست، بلکه نبود خوانشی تلفیقی است که بتواند مخاطره را همزمان در ساحت‌های مادی، اجتماعی و معنایی تحلیل کرده و از دل روایت‌های شاهنامه، الگویی برای تاب‌آوری استخراج کند. برای رفع این کاستی، پژوهش حاضر از تقابل بنیادین «آشه» و «دروج» به عنوان مبنای هستی‌شناختی و مفهومی استفاده می‌کند؛ به گونه‌ای که آشه نشان‌دهنده نظم، راستی، آبادانی و سامان‌یافتگی و دروج بیانگر آشوب، ویرانی، بی‌سامانی و نیروهای مختل‌کننده این نظم در نظر گرفته می‌شود.

نوآوری این پژوهش در سه وجه نهفته است که در مجموع آن را از پژوهش‌های پیشین متمایز می‌سازد: نخست، همنشینی نظام‌مند تعاریف امروزی مخاطره با کیهان‌شناسی شاهنامه؛ دوم، برقراری رابطه‌ای وجودی- نه صرفاً تمثیلی- میان مدیریت مخاطرات و جهان‌بینی بومی ایرانی‌شهر؛ و سوم، ارائه چارچوبی سه‌لایه‌ای که برای نخستین بار، دانش مدیریت مخاطرات را فراتر از اقدامی صرفاً مدیریتی یا حاکمیتی بازتعریف می‌کند.

داده‌ها و بحث

کیهان‌شناسی باستانی و نظام تقابلی «آشه» و «دروج» در اندیشه ایرانی‌شهر

بنیان نظری اندیشه ایرانی‌شهر بر دوگانگی و تقابل بنیادین کیهان‌شناختی استوار است؛ تقابلی مستمر میان دو نیروی متضاد یعنی «آشه» یا «اشا»، و «دروج». آشه در سنت اوستایی، به معنای نظم بنیادین کیهانی و هنجار راستین هستی است که در عین حال،

در ساحت‌های اخلاقی، آیینی و اجتماعی نیز به صورت «راستی»، «داد» و «سامان درست» ظهور می‌کند؛ از این رو، آشه صرفاً یک فضیلت اخلاقی نیست، بلکه اصل سازمان‌دهنده جهان و زندگی انسانی است (Skjærvø & Schlerath, 1987; Boyce, 1986). درج در برابر آن، به معنای دروغ و کزی وجودی است؛ یعنی هر آنچه نظم آشه را مختل می‌کند، خواه در سطح گفتار و رفتار فردی، خواه در سطح مناسبات اجتماعی و کیهانی. بنابراین درج فقط «دروغگویی» نیست، بلکه بر آشوب، فریب، انحراف و ضدنظم بودن دلالت دارد (Kellens, 1996). در جهان‌بینی باستانی ایران که در تاروپود حماسه‌های ملی و به‌ویژه شاهنامه تنیده شده است، آشه متضمن راستی، نظم کیهانی، هنجار هستی و تعادل است. در برابر، «دروج» نماینده آشوب، کزی، بی‌نظمی، ویرانی و نیروهای اهریمنی است که همواره در پی برهم زدن این تعادل‌اند. در این منظومه فکری، جغرافیای ایران‌شهر تنها یک سرزمین جغرافیایی و خاکی نیست، بلکه کانون حفظ «آشه» در برابر هجوم «دروج» در شمار می‌آید. ابزار بنیادین پادشاهان و پهلوانان برای نگاهبانی از این نظم، برخورداری از «فره ایزدی» است؛ نیرویی ماورایی که مشروعیت فرمانروایی را با پاسداری از تعادل محیطی و دادرزی اجتماعی گره می‌زند. خروج از مسیر دادگری و خرد، به معنای زوال فره و چیرگی درج است.

مفهوم‌شناسی «مخاطره» و خوانش بوم‌شناختی - اسطوره‌های آن

در دانش جغرافیای طبیعی و مدیریت بحران، «مخاطره» (Hazard) پدیده‌ای است که دارای پتانسیل ایجاد آسیب‌های جانی، مالی و تخریب محیطی و اجتماعی باشد. مخاطرات، اعم از طبیعی (نظیر زمین‌لرزه، خشکسالی و سیلاب) و انسانی (همچون جنگ‌ها و سوءمدیریت منابع)، زمانی به «بحران» بدل می‌شوند که جوامع از تاب‌آوری لازم برای مقابله با آنها برخوردار نباشند (مقیمی، ۱۳۹۴: ۹-۱). شناخت مخاطرات نیز جنبه‌ها و رویه‌های گوناگونی دارد که راهبردهای خاصی را در حوزه‌های گوناگون این دانش نوین می‌طلبد (مقیمی، ۱۴۰۱). مفهوم تاب‌آوری نیز در این حوزه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پژوهشگران تاب‌آوری اجتماعی را توانایی جامعه برای بازگشت به پیش از مخاطره و استفاده از منابع خود برای بازیابی تعریف کرده‌اند (حاجیلو و رستمی، ۱۴۰۳) که به نوعی با مفهوم بنیادین این پژوهش یعنی برقراری نظم کیهانی و بازگشت به وضعیت سامانمندی پیوند دارد. در خوانش اسطوره‌ای - بوم‌شناختی شاهنامه، هرگونه «مخاطره» - چه به شکل خشکسالی، دیو سرما و قحطی و چه در قامت تهاجم بیگانگان یا خودکامگی و بیداد دهاک - در واقع تجلی کالبدی و مادی «دروج» است. این موضوع در پژوهش پیش رو، چارچوبی تفسیری برای خوانش روایت‌های شاهنامه است، نه ادعای یکسانی کامل میان مفهوم مدرن مخاطره و مفهوم درج در اسطوره‌های ایرانی. بر این اساس، مدیریت مخاطرات با رویکرد به اندیشه ایران‌شهر فقط اقدامی مدیریتی یا حاکمیتی نیست، بلکه رسالتی برای بازگرداندن «آشه» (نظم و تعادل) به جغرافیای زیستی و اجتماعی است. نکته شایان توجه این است که مخاطره‌شناسان در مقام دانشمندان دانشی نوین نیز قائل به وجود دوگانگی ذاتی در جهان هستی‌اند و افزایش و کاهش مخاطرات را در میل انسان و جهان به یکی از دو سوی این دوگانگی و حتی پدید آمدن دانش مخاطره‌شناسی را به دلیل پاسخگویی به علل و اسباب این میل به یکی از این دو سو می‌دانند (مقیمی، ۱۳۹۶). با این اوصاف، می‌توان چارچوبی سه‌لایه‌ای برای تحلیل مواجهه با مخاطرات ارائه داد.

چارچوب مفهومی: الگوی سامانمند و سه‌لایه‌ای مواجهه با مخاطرات

۱. پایه هستی‌شناختی الگو

هر الگوی تحلیلی برای اینکه از سطح دسته‌بندی ذهنی فراتر رود، نیازمند بنیانی در جهان‌بینی خود متن است. در اندیشه ایران‌شهری، هستی نه امری صرفاً مادی، بلکه در پیوندی نیرومند میان دو گستره «مینوگ» (جهان نامحسوس، معنایی و کهن‌الگویی) و «گیتیگ» (جهان محسوس، مادی و کالبدی) تعریف می‌شود. میان این دو ساحت، نظامی از هنجارها و قوانین اجتماعی، اخلاقی و سیاسی قرار می‌گیرد که در سنت ایرانی با عنوان «داد» از آن یاد می‌شود (Shaked, 2001). صیامیان گرجی، ماخانی و ماخانی، ۱۳۹۶). بر این اساس، هرگونه تهدید یا مخاطره که متوجه ایران‌شهر می‌شود، نه یک پدیده صرفاً فیزیکی یا تصادفی، بلکه برهم‌زننده نظم در یکی از این سه سپهر وجودی است. بر پایه این ملاحظات، پژوهش حاضر سه ساحت کالبدی - سرزمینی، فرهنگی - اجتماعی و اسطوره‌ای - نمادین را به عنوان مقولات تحلیلی برای ساماندهی و مقایسه داده‌های

روایی به کار می‌گیرد. از دیگر سو، خرد، داد و فره، سه مؤلفه بنیادین اندیشه ایرانی شهرند که می‌توان هر یک از آنها را برابر نهاد یکی از این سه لایه یادشده دانست. خرد عنصر بنیادین و محرک اصلی کنش‌های مربوط به لایه نخست است؛ داد را می‌توان با کنش‌های لایه دوم ارتباط داد و فره را که یک سر در مینوگ دارد، برابر نهادی در راستای کنش‌های لایه سوم در شمار می‌توان آورد.

۲. لایه یکم: لایه کالبدی-سرزمینی (سپر مادی گیتیگ)

این لایه، نخستین و عینی‌ترین راهکار دفاعی ایرانی شهر است که به «آمایش سرزمین» و «مهندسی محیط» مربوط می‌شود. در جغرافیای شکننده و همواره در معرض خشکسالی و تهاجم فلات ایران، بقا مستلزم هوشیاری در پاسداشت سرزمین و دخل و تصرف خردورزانه در طبیعت است. برخی نمونه‌های عینی این لایه در شاهنامه را می‌توان در نگاهبانی از مرزهای سرزمین از جمله با ساخت استحکامات دفاعی (نمونه بارز آن در شاهنامه دژ سپید است)، مدیریت مخاطرات و بنیان نهادن زیرساخت‌ها (مانند ساخت بند شوستر برای مهار سیلاب) و پیش‌بینی مخاطرات برای در امان ماندن و کاهش آسیب (ساخت ور جمکرد، پناهگاه ساخته‌شده توسط جمشید برای چاره‌جویی در برابر دیو سرما و زمستان سخت) مشاهده کرد. این سپر دفاعی، نخستین پاسخ به برون‌نمودهای «دروغ» است. به دیگر سخن، اگر مخاطره‌ای به شکل خشکسالی، سیل یا لشکرکشی دشمن رخ دهد، اولین اقدام، مداخله مهندسی و کالبدی است. چنانکه گفته آمد، کنش‌ها و اقداماتی که در این لایه به چشم می‌خورد، بیشتر مبتنی بر مؤلفه خرد و خردورزی است.

۳. لایه دوم: لایه فرهنگی-اجتماعی (سامانه هنجاری داد)

هنگامی که فشار یک مخاطره از گنج و توان سپر مادی فراتر رود (مانند خشکسالی چندساله یا هجوم فراگیر دشمن)، بقا به کیفیت «سرمایه اجتماعی» و «تهدادهای حکمرانی» گره می‌خورد. این لایه، ترجمان اجتماعی نظم کیهانی «آشه» در چارچوب «داد» و «خرد» است. نمودهای عینی این لایه در شاهنامه فراوان است؛ از جمله اقدامات پیروز ساسانی در هنگامه خشکسالی مبنی بر بخشش خراج، گشودن انبارها و واداشتن توانگران به فروش آذوقه و جلوگیری از احتکار:

دگر سال روی هوا خشک شد	به جو اندرون آب چون مشک شد
سه‌دیگر همان و چهارم همان	ز خشکی بُد هیچ کس شادمان ...
شهنشاه ایران چو دید آن شگفت	خراج و گزیت از جهان برگرفت
به هر سو که انبار بودش نهان	ببخشید بر کهتران و مهان ...
کسی گر بمیرد به نایافت نان	ز برنا و از پیرمرد و زنان
بریزم ز تن خون انباردار	کجا کار یزدان گرفته است خوار

(فردوسی، ۱۳۷۳، ج ۸: ۹-۱۰)

یا اقدامات دادگرانه پادشاه که با خردورزی و رفتار مبتنی بر داد و دهش از فروپاشی اجتماعی جلوگیری می‌کند که نمونه بارز آن را می‌توان در پادشاهانی آرمانی همچون فریدون و کیخسرو بازیافت. کارکرد این لایه در مواجهه با مخاطره، پاسداری از «انسجام درونی» است. حتی اگر سدها بشکنند و دژها فرو بریزند (لایه اول)، نظام دادگری می‌تواند از فروپاشی کیان اجتماعی جلوگیری کند و امید را در دل مردم زنده نگه دارد.

۴. لایه سوم: لایه اسطوره‌ای-نمادین

عمیق‌ترین و بنیادین‌ترین لایه، ساحت «معنا» و «کهن‌الگوها» است. این لایه، گنجینه نمادین ایرانی شهر است که چپستی و کیستی جمعی را در ورای مرزهای خاکی و حتی فراتر از نهادهای سیاسی حفظ می‌کند. نمونه را فره ایزدی است که همواره نوعی نیروی قدسی پشتیبان است که حتی در دشوارترین شرایط، ناامیدی را از جامعه می‌زداید. از دیگر نمونه‌ها مداخلات فراطبیعی همچون یاری‌گری‌های چندبارهٔ سیمرغ یا پیام‌های سروش به کیخسرو است که بیانگر حضور نیروهای مینوی برای

بازگرداندن تعادل آشه است. مهم‌ترین کارکرد این لایه در بزنگاه‌هایی رخ می‌نماید که هر دو لایه پیشین به دلایلی از کار می‌افتند. در آن هنگام، این لایه، به کار می‌آید تا زمینه بازسازی دوباره سپهر مادی و اجتماعی را فراهم آورد.

نوآوری نظری این الگو

این مدل، صرفاً یک دسته‌بندی ادبی نیست، بلکه برآمده از لایه‌های اسطوره‌شناسی و فلسفه سیاسی ایران کهن است که در بافت حماسی شاهنامه بازتولید شده است. نوآوری این پژوهش در آن است که برای نخستین بار، «مدیریت مخاطرات» را که در دانش مدرن اغلب زیرمجموعه‌ای از دانش جغرافیا تلقی می‌شود، به رابطه‌ای وجودی با جهان‌بینی بومی پیوند می‌زند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در روایت‌های بررسی‌شده، مواجهه با تهدید را می‌توان فراتر از سطح صرفاً کالبدی و در پیوند با ابعاد اجتماعی و معنایی نیز تحلیل کرد. به عبارت روشن‌تر در چارچوب خوانش پیشنهادی این پژوهش، برخی رخداد‌های تهدیدزا در شاهنامه را می‌توان افزون بر ابعاد مادی، در نسبت با اختلال در نظم اجتماعی و معنایی نیز تفسیر کرد.

یافته‌های نوآورانه پژوهش

در این بخش، داده‌های استخراج‌شده از روایت‌های منتخب شاهنامه فردوسی، پس از تحلیل درون‌روایتی و مقایسه میان‌روایتی، با توجه به وجه غالب آنها در سه ساحت تحلیلی کالبدی-سرزمینی، فرهنگی-اجتماعی و اسطوره‌ای-نمادین ساماندهی و تفسیر می‌شوند. این دسته‌بندی به معنای انتساب یک دستگاه مفهومی سه‌گانه به شاهنامه نیست، بلکه شیوه پژوهش حاضر برای نظم‌بخشی به داده‌های روایی و مقایسه گونه‌های مختلف مواجهه با اختلال و تهدید است. برخی از روایت‌های شاهنامه، به دلیل ماهیت چندبعدی و درهم‌تنیدگی لایه‌های کالبدی، فرهنگی و اسطوره‌ای، در بیش از یک سطح تحلیل می‌پذیرند. در چنین مواردی، وجه چیره روایت تعیین‌کننده جایگاه اصلی آن در یکی از لایه‌هاست، اما ابعاد دیگر در تحلیل مربوط به همان روایت را در لایه دیگر نیز می‌توان لحاظ کرد. این رویکرد، به جای تقلیل روایت به بُعدی واحد، پیچیدگی اندیشه ایرانی‌شهری را در رویارویی با مخاطرات آشکار می‌سازد.

مقصود از این دسته‌بندی، نشان دادن این نکته است که در اندیشه ایرانی‌شهری، تاب‌آوری در برابر مخاطرات، هرگز به یک بُعد خاص (مانند ساخت‌وساز یا سیاست‌گذاری) محدود نمی‌شود، بلکه بر هماهنگی همزمان سه سپهر وجودی گیتیگ، داد و مینوگ استوار است.

۱. لایه کالبدی-سرزمینی: پاسداشت گیتیگ در برابر تجلیات عینی دروج

نخستین سطح از رویارویی با مخاطرات در شاهنامه، سطح مادی و عینی سرزمین است. در این لایه، مخاطرات طبیعی (مانند سرمای مهیب، خشکسالی، طغیان رودها) و انسانی (تهاجم بیگانگان، ناامنی راه‌ها) به مثابه تهدیدهایی عینی تلقی می‌شوند که باید با ابزارهای مدیریتی و کاربست خرد مهار شوند. آنچه این لایه را از صرفاً یک «واکنش فنی» فراتر می‌برد، پیوند آن با نگاه کیهان‌شناختی پیش‌گفته است: هر اقدامی برای آبادانی زمین، در واقع کنشی در زمینه استقرار «آشه» و دفع تجلیات «دروج» در عالم گیتیگ به‌شمار می‌رود. در خوانشی امروزی، شاهنامه به صراحت نشان می‌دهد که نخستین و بزرگ‌ترین خدمت پادشاهان آرمانی به ایرانی‌شهر، «آباد کردن زمین» و «ایجاد زیرساخت‌های مقاوم» بوده است؛ چراکه زمین آباد، نماد پیروزی راستی بر دروج است و ویرانی آن، نشانه‌ای از چیرگی اهریمن. نمونه را می‌توان به داستان‌های زیر اشاره کرد:

- داستان ورمکرد: بازخوانی معاصر الگویی پیشگیرانه در برابر مخاطره اقلیمی

در منظومه فکری ایرانی‌شهری، پادشاه آرمانی پیش از جنگاور بودن، «سازنده» و «مهندس تمدن» است. وظیفه خطیر او در لایه کالبدی، تسخیر نیروهای سرکش طبیعت و ایجاد زیرساخت‌های مقاوم در برابر مخاطرات طبیعی (سیل، سرما، خشکسالی) و انسانی (هجوم انیران) است. در بخش اساطیری شاهنامه، اقدامات جمشید را با خوانشی جدید می‌توان نماد بارز گذار جامعه از مرحله انفعال در برابر طبیعت به مرحله مدیریت و مهندسی محیط دانست. یکی از این اقدامات، ساختن پناهگاهی برای همه موجودات زمین برای در امان ماندن از سرمای گشنده زمستان است که در اسطوره، ورمکرد نام دارد. توضیح اینکه یکی از معانی ورم در زبان‌های کهن ایران، محوطه و جای محصور است و ورمکرد نیز به معنای ساخته جم یا جمشید. از این‌رو این عبارت

در مجموع به معنای جای ساخته شده به دست جمشید است. در وندیداد (فرگرد دوم)، ساخت «وَر» به فرمان اهورامزدا به یمه (جم، جمشید) برای حفظ موجودات در برابر زمستان نابودگر ملکوس آشکارا روایت شده است (دوستخواه، ۱۳۷۱: ۶۶۹-۶۷۴). اصطلاح «جمکرد» (ساخته جم) برای این سازه در منابع پهلوی متأخر از جمله بندهشن به کار رفته است. فردوسی در ظاهر این روایت مشخص را به این شکل در شاهنامه نیاورده، اما کارکرد بنیادین آن را در قالب دیگری (ساختن پناهگاه با هدف ایمنی و دوری از گزند از راه مهار و به کارگیری دیوان و ...) بازتاب داده است (آموزگار، ۱۳۷۴: ۴۹-۵۰):

بفرمود پس دیو ناپاک را	به آب اندر آمیختن خاک را
هر آنچ از گل آمد چو بشناختند	سبکخشت را کالبد ساختند
به سنگ و به گچ دیو، دیوار کرد	نخست از برش هندسی کار کرد
چو گرمابه و کاخ‌های بلند	چو ایوان که باشد پناه از گزند

(فردوسی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۴۱)

هرچند برخی برآنند که منظور فرزانه طوس از این سخنان، همان ور جمکردی است که در وندیداد به طور مشخص از آن یاد شده است (ر.ک. کزازی، ۱۳۷۹: ۲۶۸-۲۶۹؛ نصیری و طاهری مبارکه، ۱۳۹۸: ۳۳۵-۳۴۸). با هر نگاه و تفسیری که به این بخش شاهنامه داشته باشیم و با تأکید ویژه بر روایت اوستا، جمشید نماد فره‌مندی و سازنده تمدن است. او با آینده‌نگری و دریافت پیام ایزدی، از وقوع زمستانی سخت و فراگیر آگاه می‌شود و دستور می‌دهد تا پناهگاهی امن احداث شود که در آن از گزند سرمای کشنده و دیو سرما در امان بمانند. در خوانش معاصر، این داستان را می‌توان فراتر از یک روایت صرفاً اسطوره‌ای و به منزله کهن‌الگوی «برنامه‌ریزی پیشگیرانه» در نظام دانشی ایران باستان تفسیر کرد. ور جمکرد نشان می‌دهد که درک مخاطره، منحصر به واکنش هنگام آن نیست، بلکه مبتنی بر پیش‌بینی و مدیریت آن است. جمشید با ساخت این پناهگاه، عملاً زیرساختی جایگزین برای حفظ تنوع زیستی و بقای جامعه پدید می‌آورد که هدف آن، نه فرار از مخاطره، بلکه کاهش آسیب‌پذیری از طریق بازتولید شرایط زیستی در محیطی امن است.

- داستان پل-بند شوستر: مهار آب با هدف آبادانی

در داستان شاپور اول، روایت یکی از سازه‌های مهندسی آب دوران باستان مشهود است: ساخت پل-بند شوستر روی رودخانه کارون. شاپور پس از شکست دادن رومیان، شماری از آنان را به اسارت می‌گیرد. او با به کارگیری اسیران و یکی از سرداران رومی به نام برانوش که بهره‌ای از دانش مهندسی داشت، این سازه عظیم را بر رود بنا نهاد و در ازای ساخت آن، برانوش را آزاد کرد:

یکی رود بد پهن در شوستر	که ماهی نکردی بروبر گذر
برانوش را گفت گر هندسی	پلی ساز آنجا چنانچون رسی...
به تدبیر آن پل به استادمرد	فراز آوریدش بر آن کارکرد
چو شد شه برانوش کرد آن تمام	پلی کرد بالا هزارانش گام
چو شد پل تمام او ز شستر برفت	سوی خان خود روی بنهاد تفت

(فردوسی، ۱۳۷۳، ج ۷: ۱۹۹)

نکته شایان توجه در این روایت، حضور دو عنصر «خرد مهندسی» و «دادگری شاهانه» در دل یک اقدام کالبدی است. فردوسی با یادکرد این داستان، هم خردمندی شاه را یادآور می‌شود و هم دادورزی او را؛ پادشاهی آرمانی که هم باید جنگاور باشد و هم با بهره‌گیری از دانش زمانه (حتی از اسیران دشمن) و با وعده آزادی و پاداش، زیرساخت‌هایی ایجاد کند که هم از مخاطره سیل و خشکسالی پیشگیری کند و هم به آبادانی سرزمین بینجامد.

- سیایش و ساخت سیاوشگرد: شهرسازی به مثابه تثبیت هویت در سرزمین دشمن

سیایش پس از دسیسه سودابه و اثبات بی‌گناهی خود، به ناچار به توران پناه می‌برد. او در سرزمین بیگانه، دستور می‌دهد تا شهری آباد برپا کنند که به سیاوشگرد معروف می‌شود (ر.ک. فردوسی، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۱۲-۱۱۳). این کنش، نمادی از «تمدن‌آفرینی»

است؛ حتی در دل قلمرو دشمن و در شرایط تبعید. از منظر مدیریت مخاطرات، سیاوشگرد یک «پایگاه زیستی مقاوم» در جغرافیایی است که از حمایت نهادهای بومی برخوردار نیست. سیاوش با این اقدام، نه تنها پناهگاهی برای خود می‌سازد، بلکه با گسترش کشت‌وکار و ایجاد نظم فضایی، الگویی از زیست شهری ایرانی را به رخ دشمن می‌کشد. این شهر، نمونه‌ای از مواجهه با شرایط مخاطره سیاسی و نظامی است و بنای آن، حرکتی در جهت گسترش دایره نظم به سرزمین‌های ناهمساز است. نکته شایان توجه این است که ساخت شهری دیگر به نام کنگ‌دژ نیز در شاهنامه به سیاوش نسبت داده شده است که پژوهشگران آن را الگوی آسمانی سیاوشگرد می‌دانند (جعفری دهقی، ۱۳۹۰: ۱-۱۲). به دیگر سخن این دید دوسویه کهن به مینوگ-گیتیگ در این روایت اسطوره‌ای نیز نمود دارد.

– داستان پیروز ساسانی و شهرسازی پس از خشکسالی

پس از پایان خشکسالی هفت‌ساله در دوره پیروز ساسانی، او به نشانه شکرگزاری و نیز برای بازسازی ساختار زیستی کشور، دستور به ساخت شهرهای جدید (پیروزکام=ری یا جایی در نزدیک ری و بادان پیروز=اردبیل کنونی) می‌دهد:

یکی شارستان کرد پیروزکام	بفرمود کو را نهادند نام
جهاندار گوینده گفت این ری است	که آرام شاهان فرخ‌پی است
دگر کرد بادان پیروز نام	خنیده به هر جایش آرام و کام
که اکنونش خوانی همی اردبیل	که قیصر بدو دارد از داد میل

(فردوسی، ۱۳۷۳، ج ۸: ۱۱)

این اقدام نشان‌دهنده درک رابطه میان «مدیریت مخاطره» و «بازسازی فضایی» است. به عبارتی، پس از عبور از یک مخاطره طبیعی عظیم (قحطی و خشکسالی)، بازسازی کالبدی سرزمین و ایجاد مراکز جدید جمعیتی، ضرورتی انکارناپذیر برای بازایی تاب‌آوری و جلوگیری از تکرار آسیب‌پذیری است. پیروز با این اقدام، عملاً نقشه راه خروج از مخاطرات را در سطح مادی و فضایی ترسیم می‌کند.

پیوند میان آب، مرز و بازسازی نظم سرزمینی در روایت‌های اساطیری ایران نیز مؤید درهم‌تنیدگی تهدیدهای طبیعی و سرزمینی است. بررسی پیوند پادشاهی زاب طهماسب با اسطوره آرش نشان می‌دهد که در شماری از منابع ایرانی، بازگرداندن آب و بازایی مرزهای ایران در یک ساختار روایی واحد قرار می‌گیرند؛ به گونه‌ای که کنش زاب در دفع افراسیاب با بازگشت آب و سامان یافتن مرزها پیوند می‌یابد (واشقانی فراهانی، ۱۴۰۳). از منظر پژوهش حاضر، این همزمانی را می‌توان نمونه‌ای از پیوند میان حفاظت از قلمرو و تأمین شرایط مادی زیست دانست، بی‌آنکه مفاهیم امروزی مدیریت منابع یا مدیریت مخاطرات عیناً به این روایت نسبت داده شود.

۲. لایه فرهنگی-اجتماعی: داد و همبستگی، سپر نرم ایرانشهر در برابر فروپاشی

اگر لایه کالبدی را «سپر بیرونی» ایرانشهر فرض کنیم، لایه فرهنگی-اجتماعی «سیستم ایمنی بدنه» یا «قلب تپنده نظم جمعی» محسوب می‌شود. هنگامی که شدت یا گستردگی یک مخاطره (مانند خشکسالی همه‌گیر یا تهاجمی فراگیر که زیرساخت‌ها را نابود می‌کند) از ظرفیت پاسخ مادی فراتر می‌رود، پای «سرمایه اجتماعی» و «کیفیت حکمرانی» به میان می‌آید. در این لایه، مفهوم «داد» (عدالت) به مثابه ترجمان اجتماعی «آشه» ظاهر می‌شود. شاهنامه بارها نشان می‌دهد که بی‌عدالتی و ستمگری (دروج انسانی) خود زاینده مخاطراتی عظیم‌تر است و در مقابل، دادگری پادشاه، نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه راهبردی حیاتی برای حفظ انسجام ملی و بسیج منابع در هنگام مخاطره به‌شمار می‌رود.

– داستان پیروز ساسانی و خشکسالی هفت‌ساله: مدیریت مخاطره از طریق دادگری و مشارکت همگانی

یکی از نمونه‌های آشکار این لایه، در داستان پادشاهی پیروز ساسانی رخ می‌دهد؛ رویارویی با خشکسالی هفت‌ساله‌ای که سراسر ایران‌زمین را فرا می‌گیرد. رفتار او یعنی توزیع منابع در قحطی بر پایه اصل داد، کارکردی همانند «مدیریت مخاطره» در ادبیات مدیریت مخاطرات معاصر دارد؛ وجه اشتراک، الگوی رفتاری است، نه هویت مفهومی. او در برابر قحطی، خراج سالیانه مردم را

می‌بخشد، دستور می‌دهد خزانه‌های دولتی گشوده شود و غلات و چهارپایان را به عدالت میان گرسنگان تقسیم می‌کند. او همچنین از همگان می‌خواهد که به درگاه ایزد دعا کنند و خود نیز به نیایش می‌ایستد (ر.ک. فردوسی، ۱۳۷۳، ج ۸: ۹-۱۰). این داستان، چند مؤلفهٔ اساسی تاب‌آوری فرهنگی-اجتماعی را به نمایش می‌گذارد:

- (الف) عدالت در توزیع منابع: پیشگیری از شکل‌گیری شکاف طبقاتی به‌هنگام مخاطرات؛
- (ب) شفافیت و پاسخگویی حکمران: پیروز خود را از مردم جدا نمی‌کند و در سختی‌ها با آنان همراه است؛
- (پ) مشارکت معنوی و اجتماعی: فراخوان همگانی به دعا، نماد باور به تأثیر ارادهٔ جمعی در رفع بلاست که خود عاملی برای تقویت همبستگی و امیدواری است؛
- (ت) پیوند عمل مادی با عمل نمادین: گشودن خزانه (اقدام مادی) در کنار دعا (اقدام معنوی) قرار می‌گیرد و نشان می‌دهد که در جهان‌بینی ایرانشهری، این دو مکمل یکدیگرند.

– داستان ضحاک و قیام کاوهٔ آهنگر: بی‌عدالتی به‌مثابهٔ مخاطرهٔ انسانی بنیادین

در سوی مقابل، داستان ضحاک ماردوش، تصویری هولناک از فروپاشی لایهٔ فرهنگی-اجتماعی در اثر استبداد و ستمگری ارائه می‌دهد. ضحاک که با نیرنگ اهریمن بر تخت نشسته، برای رهایی از رنج دائمی حضور ماران بر دوش، مغز جوانان ایرانی را طلب می‌کند. این داستان که از تلخ‌ترین روایت‌های اسطوره‌ای تاریخ ایران است، نه‌تنها یک جنایت انسانی، بلکه نمادی از «مصرف هویت ملی» توسط حاکم بیدادگر است. در اینجا، مخاطره نه از بیرون (طبیعت)، بلکه از درون نظام سیاسی (انسانی) ریشه می‌گیرد. راه برون‌رفت از این مخاطرهٔ بنیادین در شاهنامه نه در یک اقدام سطحی یا سیاسی، بلکه در یک «خیزش همگانی» به رهبری کاوهٔ آهنگر تجسم می‌یابد. خیزش کاوه با برافراشتن درفش کاویانی (نماد اتحاد ملی)، همراهی مردم و البته رهبری فریدون را در پی دارد؛ فردی که از فرهٔ ایزدی بهره‌مند است. ضحاک سرنگون می‌شود و فریدون دادگر بر تخت می‌نشیند. این روایت، به‌روشنی نشان می‌دهد که مهم‌ترین سپر جامعه در برابر مخاطرات انسانی ناشی از استبداد، «آگاهی جمعی»، «شجاعت اخلاقی» و «بازگشت به مشروعیت مبتنی بر فرهٔ و داد» است. هیچ سد و بندی نمی‌تواند جامعه‌ای را که دچار فساد سیاسی و ستم فراگیر شده است، نجات دهد، مگر بازسازی بنیادهای اخلاقی و عدالت‌محور آن.

– فریدون و کیخسرو: پادشاهان آرمانی داد و نظم

در مقابل دورهٔ ضحاک، پادشاهی فریدون و کیخسرو در شاهنامه، به‌عنوان عصرهای طلایی برقراری «آشه» در سپهر اجتماعی معرفی می‌شوند. فریدون پس از پیروزی، جهان را به سه بخش تقسیم می‌کند و به هر یک از پسرانش سهمی می‌بخشد، اما همواره بر اصل دادگری پای می‌فشرد. در دورهٔ او، زمین خرم و مردم آسوده‌اند و بیم و هراس جای خود را به امنیت و آرامش می‌دهد؛ البته تا هنگامی که غلبهٔ دروج (قتل ایرج به دست سلم و تور)، جهان را از تعادل خارج می‌کند. به همین سان، کیخسرو که نماد پادشاه فره‌مند و عارف‌مسلک است، داد را چنان در سراسر کشور می‌گستراند که نه ظلمی باقی می‌ماند و نه فقر و ناامیدی. این دو دوره، البته با سختی‌ها و جنگ‌هایی همراه بوده‌اند، اما در نهایت، به‌مثابهٔ الگوهایی از «حکمرانی تاب‌آور» در برابر تهدیدهای درونی و بیرونی ترسیم می‌شوند؛ چراکه بنیان تاب‌آوری یک جامعه، در نهایت به «اعتماد عمومی» و «عدالت رویه» گره خورده است و شاهنامه این اصل را با زبانی حماسی و تأثیرگذار به تصویر می‌کشد.

۳. لایهٔ اسطوره‌ای-نمادین: حافظهٔ هویتی و پشتوانهٔ روانی تاب‌آوری

ژرف‌ترین و بنیادین‌ترین لایهٔ مواجهه با مخاطرات در شاهنامه، سپهر اسطوره و نماد است. این لایه، زمانی به کار می‌آید که مخاطره چنان شدید و فراگیر می‌شود که هم زیرساخت‌های مادی فرو می‌ریزند و هم سازوکارهای اجتماعی کارایی خود را از دست می‌دهند؛ یعنی هنگامه‌ای که زمین، آسمان و قوانین بشری همگی در سیطرهٔ «دروج» قرار می‌گیرند (همچون دورهٔ ضحاک یا حملات ویرانگر افراسیاب). در چنین بزنگاه‌هایی، شاهنامه برای جلوگیری از یأس جمعی و حفظ «ارادهٔ زیستن»، به سراغ گنجینهٔ کهن‌الگوها و نیروهای قدسی می‌رود. کارکرد این لایه، «بازتولید امید»، «احیای هویت ازدست‌رفته» و «بازنمایی حضور خیر متعالی» در دل تاریک‌ترین لحظات است. نمونه را در تحلیل اسطورهٔ آرش، مجموعه‌ای از کارکردهای مرتبط با

روشنایی، مرزبانی، آب و باروری در ساختار این اسطوره بازشناسی شده است. در این الگوی اسطوره‌ای، غلبه تاریکی، ازهم‌گسیختگی مرز و فروکاستن آب و باروری، نموده‌های جدافتاده یک وضعیت نیستند، بلکه در شبکه‌ای از معانی مرتبط با برهم خوردن و بازیابی نظم قرار می‌گیرند (واشقانی فراهانی، ۱۳۹۹). همین الگو در روایت زاب طهماسب بازتاب یافته و بازگشت آب و مرز با کنش شاهانه پیوند خورده است (واشقانی فراهانی، ۱۴۰۳). این شواهد امکان تبیین همپوشانی ساخت‌های سرزمینی و اسطوره‌ای را فراهم می‌کند و نشان می‌دهند که تفکیک سه ساحت در پژوهش حاضر، تفکیکی تحلیلی است نه جدایی ذاتی آنها در متن.

– نبردهای رستم در هفت‌خان: پیکار با نیروهای اهریمنی روان و کیهانی

هفت‌خان رستم را نمونه‌ای کامل از کنش‌های لایه سوم در شمار می‌توان آورد. تک‌تک شخصیت‌ها، جای‌ها و کنش‌های این هفت مرحله، بازتابی از جهانی نمادین‌اند. در هفت‌خان رستم، رویارویی با اژدها و دیو سپید و زن جادو و ... بیش از آنکه نبردهایی ظاهری و جسمانی با دشمنانی بیرونی باشند، نمادهایی از نبرد با نیروهای درونی آشوب و تاریکی‌اند. اژدها در اسطوره‌شناسی ایرانی، گاه نماد خشکی و خشکسالی است؛ موضوعی که احتمالاً ریشه در اسطوره‌های هندوایرانی دارد: در دوره وحدت هندوایرانی، هندوایرانیان احتمالاً اژدهایی را در تصور داشتند که آب‌های آسمانی را در بند می‌کشید و سبب خشکسالی می‌شد و تا زمانی که به‌دست ایزدی یا قهرمانی کشته نمی‌شد، آن آب‌ها را رها نمی‌کرد؛ همان‌گونه که در اسطوره ریگ‌وِدایی «ایندر» و «وَرْترا» بازتاب یافته است (Skjærvø, 1987).

دیو سپید نیز نماد نابینایی و مرگ است. رستم برای گذر از این خان‌ها، نه‌تنها به زور بازو، بلکه به هوشیاری و حتی یاری رخس (نماد خرد غریزی) و در نهایت، به نیروی فرّه پهلوانی نیاز دارد. این داستان‌ها، به جامعه گرفتار مخاطره می‌آموزند که بخشی از راه غلبه بر مخاطره، «شناخت ماهیت درونی» آن و «مقابله با ترس و ناامیدی» است. این یعنی در عمیق‌ترین سطح، تاب‌آوری یک جامعه به «بازتوانی معنایی» وابسته است؛ یعنی بازیابی چشم‌انداز روشن آینده از طریق اتکا به خرد فراتاریخی و کهن‌الگوها.

– داستان زال و سیمرغ: امداد غیبی و پیوند گیتیگ و مینوگ

زال که به‌سبب سپیدمویی از سوی پدر رانده می‌شود، در پناه سیمرغ، این پرنده اسطوره‌ای، پرورش می‌یابد. پیوند همیشگی سیمرغ و خاندان زال، نمادی از «اتصال جهان خاکی به جهان مینوی» است. در مخاطراتی که هیچ تدبیر زمینی کارگر نمی‌افتد (مانند زایش رستم یا نجات او از زخم‌های مردافکن یا رویارویی با اسفندیار که به تعبیری آمیزه‌ای از جهل و غرور و خشک‌مذهبی است)، سیمرغ با نیروی فراطبیعی خود پا به میدان می‌گذارد و نظم از دست‌رفته را بازمی‌گرداند. سیمرغ در بزنگاه‌هایی وارد ماجرا می‌شود که امکانات موجود چاره‌ساز نیست؛ در زایش رستم، همگان از تولد او به شیوه معمول درمی‌مانند و شیوه نامعمول و فراطبیعی دریدن زهدان (رستم‌زاد) به کار می‌آید یا نبرد رستم با اسفندیار که چیرگی بر رویین‌تنی شاهزاده خودکامه و سته‌پهنده که خود نوعی وضعیت فراطبیعی است، جز با دست یازیدن به روشی فراطبیعی ممکن نمی‌شود. از منظر تحلیل مخاطرات، سیمرغ را می‌توان «باور به امکانات فراتر از عقل معاش» و «اعتماد به سنت و حکمت نیاکان» تعبیر کرد؛ یعنی جامعه‌ای که به گنجینه اسطوره‌های خود پناه می‌برد، در واقع گونه‌ای «پشتوانه روانی جمعی» برای خود فراهم می‌آورد که مانع فروپاشی هویتی در توفان مخاطرات می‌شود.

– داستان کیخسرو و فرّه ایزدی: مشروعیت متعالی و پیروزی نهایی خیر

کیخسرو، نواده کیقباد و یکی از بزرگ‌ترین شاهان کیانی، نه‌تنها به‌دلیل دادگری، بلکه به‌سبب برخورداری از «فرّه ایزدی» در اوج قدرت معنوی قرار دارد. او نماد پادشاه آرمانی و نمونه کامل انسان متعالی در شاهنامه است. پایان زندگی او که با ناپدید شدن اسرارآمیز همراه است، نشان می‌دهد که فرّه، نیرویی است که پادشاه آرمانی را نه در چنگ قدرت خاکی، بلکه در مسیری کیهانی و نجات‌بخش هدایت می‌کند. او در دوره پادشاهی خود، با لشکرکشی نهایی به توران، افراسیاب را در هم می‌شکند و انتقام سیاوش را می‌گیرد؛ اما این پیروزی تنها یک پیروزی نظامی نیست؛ بلکه «پیروزی آشه بر دروج» در سطحی کیهانی است. هموست که براساس باورهای اساطیری، کنگ‌دژ ساخته سیاوش را که به تعبیری دژی در آسمان‌هاست، به زمین می‌آورد و روی

سیاوشگرد قرار می‌دهد (ر.ک. روایت پهلوی، ۱۳۶۷: ۶۴-۶۵) که نمادی دیگر از پیوند مینوگ و گیتی است. بر این اساس، غایت تاب‌آوری، بقای صرف در جغرافیا نیست، بلکه «تحقق نظم راستین» در همهٔ سپهرهای هستی است. باور به این پیروزی نهایی، والاترین سطح تاب‌آوری روانی را به جامعه می‌بخشد، چراکه حتی در تاریک‌ترین روزگاران، جامعهٔ ایرانی می‌داند که حقیقت نهایی، بر مدار داد و راستی خواهد گشت.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش‌های بنیادین بود که نمودهای اندیشهٔ ایرانی‌شهر در شاهنامه چگونه با لایه‌های کالبدی، فرهنگی و اسطوره‌ای پیوند خورده است و این پیوند، چه درکی از ریشهٔ مخاطرات و چه الگوی کاربردی برای مدیریت امروزی مخاطرات به‌دست می‌دهد. بر اساس تحلیل داستان‌های مورد بررسی، دستاوردهای اصلی پژوهش را می‌توان در چند محور به شرح زیر صورت‌بندی کرد:

۱. بازتعریف مخاطره براساس رویکرد به شاهنامه

شاهنامهٔ فردوسی، مخاطرات به‌ویژه مخاطرات انسان‌ساخت را نه در قالب پدیده‌هایی تصادفی یا معمول، بلکه به‌عنوان «تجلیات عینی دروج» در یکی از سه سپهر گیتی (مادی)، داد (هنجاری) یا مینوگ (معنایی) بازنمایی می‌کند. بدین ترتیب، هر مخاطره‌ای، در عین اینکه دارای بُنیانی اقلیمی، اجتماعی یا نظامی است، ریشه‌ای هستی‌شناختی نیز دارد و آن، «اختلال در نظم راستین اشاست»؛ یعنی مخاطره علامت است، نه علت. از این منظر، مواجهه با مخاطره، یک اقدام صرفاً کارکردی یا سیاسی نیست، بلکه رسالتی در راستای احیا و برقراری تعادل است. به دیگر سخن، شاهنامه، مخاطرات را در جایگاه تجلیات عینی دروج در یکی از سه سپهر یادشده بازنمایی می‌کند. گواه روایی این ادعا در نوع پیامدهاست: در هر سه روایت محوری تحلیل‌شده - ضحاک، پیروز ساسانی و سیاوش - بحران زمانی فروکش می‌کند که نظم اشا (عدالت، خرد، هنجار راستین) در آن لایهٔ خاص بازگردانده می‌شود؛ نه پیش از آن و نه با صرف اقدام مادی. این الگوی روایی سه‌گانه نشان می‌دهد که ساختار شاهنامه مخاطره را با «اختلال در نظم اشا» هم‌ارز می‌گیرد.

۲. الگوی سه‌لایهٔ تاب‌آوری: یک نظام دفاعی هماهنگ

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تاب‌آوری به هماهنگی سه لایه وابسته است، اما این هماهنگی سلسله‌مراتبی یک‌سویه نیست، بلکه یک نظام تعاملی پویاست. شواهد روایی این تعامل را آشکار می‌کنند: در روایت پیروز، اقدام کالبدی (گشودن انبارها) بدون پشتوانهٔ فرهنگی «دادورزی» صرفاً تسکینی موقت بود؛ قیام کاوه نمونهٔ معکوس است، جایی که سرمایهٔ نمادین (چرمینهٔ کاوه/درفش کاویانی) لایهٔ فرهنگی را فعال کرد و کنش کالبدی (خیزش) را ممکن ساخت. بنابراین جهت‌علیت در بزنگاه، بسته به ماهیت مخاطره متفاوت است.

۳. کاربست‌پذیری الگو برای مدیریت امروزی مخاطرات

خوانش شاهنامه بر پایهٔ این الگو، دست‌کم سه درس اساسی برای سیاست‌گذاری معاصر در ایران دارد:

- نخست، ضرورت نگاه یکپارچه به مخاطرات: سیاست‌های کنونی مدیریت مخاطرات، اغلب بر ابعاد فنی - مهندسی متمرکزند (لایهٔ کالبدی) و به ابعاد اجتماعی (اعتماد، عدالت، مشارکت) و روانی-هویتی (امید، معناداری، اسطوره‌های تاب‌آوری) کمتر توجه دارند. الگوی ایرانی‌شهری نشان می‌دهد که غفلت از هر یک از این لایه‌ها، تاب‌آوری را به‌شدت کاهش می‌دهد؛
- دوم، نقش بی‌بدیل «داد» در تاب‌آوری: شاهنامه تأکید می‌کند که ناعادلانه‌ترین نظام‌های حکمرانی، خود زایندهٔ مخاطراتی هولناک‌تر از بلایای طبیعی هستند. بنابراین، هر راهبرد تاب‌آوری، پیش از هر چیز، نیازمند بازسازی «اعتمادسازی» و «دادورزی» است؛

– سوم، پشتوانه معنایی و روایی مقاومت: در جامعه‌ای با پیشینه اسطوره‌ای غنی، بازخوانی و بازآفرینی کهن‌الگوهای مقاومت (همچون رستم، سیمرغ و فره)، می‌تواند به‌عنوان یک «برنامه فرهنگی تاب‌آوری» عمل کند و سرمایه روانی لازم برای عبور از مخاطرات هویتی و اجتماعی را فراهم آورد؛

– این پژوهش، در هدف غایی و کارکردی خود، در واقع در پی فتح بابی بوده است در خصوص نگرشی دیگرگونه در زمینه مواجهه با مخاطرات و نه ارائه راهبردهای عملیاتی و حقوقی؛ وضعیت موجود مواجهه با بحران‌ها و مخاطرات (به‌ویژه مخاطرات انسان‌ساخت) احتمالاً بیانگر این است که در مقاطع و مراحل، مدیریت کلان دچار اشتباهاتی شده است. طبعاً این پژوهش بر این مدعا نبوده است که هر آنچه در متون کهن از جمله شاهنامه آمده، یکسر درست و بی‌خطاست؛ اما دست‌کم الگوهایی از رفتارهایی درست‌تر از رفتارهای امروزی، شاید از ژرفای اندیشه‌های دیرپای این سرزمین که همگی متکی بر نگرش‌های عمیق فلسفی بوده‌اند، قابل استخراج باشد. شاید برای مهار یا مواجهه درست با مخاطرات، به‌جای اقدامات منفعت‌طلبانه انسان امروزی، بتوان با تکیه بر خردورزی دوران‌دیشانه که از مهم‌ترین مؤلفه‌های اندیشه ایرانی‌شهری و عناصر اندیشگی شاهنامه است، راهکار اندیشید.

ملاحظات اخلاقی

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این اثر علمی رعایت کرده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول: گردآوری داده‌ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیش‌نویس
نویسنده دوم: استاد راهنمای اول رساله، نظارت بر مراحل اجرای پژوهش، اصلاح و بازبینی
نویسنده سوم: استاد راهنمای دوم رساله، نظارت و اصلاح و بازبینی
نویسنده چهارم: استاد مشاور، مطالعه و بازبینی
نویسنده پنجم: استاد مشاور، مطالعه و بازبینی

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

هماندجویی

بنابر اعلام دریافتی از سامانه ایرانداک، همانندی مقاله، ۱ درصد است.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول در رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور با عنوان «جستجوی ریشه‌های باستانی اندیشه ایرانی‌شهر در شاهنامه فردوسی» است. نویسندگان سپاس خود را از یکایک دست‌اندرکاران نشریه مدیریت مخاطرات محیطی و نیز داوران گرانقدر ابراز می‌دارند.

منابع

- آچاک، ایوب؛ و ناروئی، مسعود (۱۴۰۲). تجلی فرهنگ باستان ایران در اندیشه و بیان هنری شاهنامه فردوسی. پژوهش‌های نوین ادبی، ۲(۲)، پیاپی ۴، ۲۰-۱.
- آموزگار، ژاله (۱۳۷۴). تاریخ اساطیری ایران. تهران: سمت.
- بستانی، احمد (۱۳۹۰). سهروردی و اندیشه سیاسی ایرانشهری. پژوهش سیاست نظری، (۱۰)، ۱۹-۳۶.
- بستانی، احمد (۱۳۹۳). اندیشه سیاسی ایران شهری در دوره اسلامی. پژوهش سیاست نظری، جدید (۱۵)، ۱۲۱-۱۵۵.
- جعفری دهقی، محمود (۱۳۹۰). آرمانشهر حکیم طوس در شاهنامه. پژوهش‌های ایران‌شناسی، (۱)، ۱-۱۲.
- حاجیلو، فتانه؛ و رستمی، مصطفی (۱۴۰۳). رویکردشناسی تاب‌آوری اجتماعی برای کاهش مخاطرات. مدیریت مخاطرات محیطی، (۱۱)، ۲۵۹-۲۷۲.
- دریایی، تورج (۱۳۹۷). جهان ساسانی (مقالاتی درباره تاریخ ایرانشهر). تهران: فروهر.
- دریایی، تورج (۱۴۰۳). شاهنشاهی ساسانی: برآمدن و سقوط یک امپراتوری. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. چاپ دوازدهم، تهران: ققنوس.
- دوستخواه، جلیل (۱۳۷۱). اوستا، جلد ۲، تهران: مروارید (وندیداد، فرگرد دوم، بندهای ۲۲ تا ۴۱)، ۶۶۹-۶۷۴.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۷۹). اژدها در اساطیر. چاپ دوم. تهران: توس.
- روایت پهلوی (۱۳۶۷). ترجمه مهشید میرفخرایی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- سیدی فرخ، سیدمهدی (۱۳۹۹). فرهنگ جغرافیای تاریخی شاهنامه. تهران: بلخ.
- شمسائی، خسرو (۱۳۹۳). خوانش سیاسی شاهنامه فردوسی با تأکید بر اندیشه سیاسی ایرانشهری. رساله دکتری به راهنمایی غلامعلی فلاح. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی.
- صیامیان گرجی، زهره؛ ماخانی، سعید؛ و ماخانی، محمدجلال (۱۳۹۶). مبانی کیهان‌شناختی اندیشه سیاسی ایرانشهری با تأکید بر منابع زرتشتی. مطالعات تاریخ فرهنگی، (۸/۳۱)، ۱۰۷-۱۲۸.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۸۰). دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران: ملاحظات در باب ایران. تهران: نگاه معاصر.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۹۸). زوال اندیشه سیاسی در ایران. چاپ دوازدهم، تهران: کویر.
- ظریفیان صاحبی، حمید (۱۴۰۱). نشانه‌شناسی فرهنگی آشوب در شاهنامه. پایا شهر، ۴(۳۷).
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۳). شاهنامه. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۷۹). نامه باستان. جلد ۱. تهران: سمت.
- کوه‌کن، محمودرضا (۱۳۹۶). ایرانشهر: روند تبیین اندیشه سیاسی ایرانشهری (ایران باستان). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- محمودی، خیرالله؛ و کرمی، آزاده (۱۳۹۳). روان‌شناسی جنگ در شاهنامه. شعرپژوهی (بوستان ادب)، ۴(۴)، پیاپی ۴، ۱۷۱-۱۹۲. <https://doi.org/10.22099/jba.2015.2404>
- مقیمي ابراهيم (۱۳۹۴). دانش مخاطرات (برای زندگی با کیفیت بهتر و محیط پایدارتر). چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مقیمي، ابراهيم (۱۳۹۵). چرا دانش مخاطرات (دیدگاهی جدید برای درک مخاطرات). مدیریت مخاطرات محیطی، ۳(۳)، ۱۹۱-۱۹۷. doi: 10.22059/jhsci.2016.60816
- مقیمي، ابراهيم (۱۳۹۶). چرا دانش مخاطرات (مخاطره‌شناسی امری فطری است). مدیریت مخاطرات محیطی، ۴(۱)، ۱-۷.
- مقیمي، ابراهيم (۱۴۰۱). استراتژی علم مخاطره‌شناسی؛ آیا علم مخاطره‌شناسی استراتژی دارد؟. مدیریت مخاطرات محیطی، ۹(۱)، ۴۵-۵۴. doi: 10.22059/jhsci.2022.345598.730
- مرادی، محسن؛ و کلانی‌پور، عاطفه (۱۳۹۱). واکاوی سازوکارهای مدیریت بحران با توجه به معنویات در شاهنامه فردوسی طوسی. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۳(۷)، ۶۷-۷۵.
- نصیری، محسن؛ و طاهری مبارکه، غلام‌محمد (۱۳۹۸). روایت ور جمکرد در شاهنامه؛ بازخوانی چند بیت داستان جمشید بر اساس دستنویس شاهنامه نویافته سن ژوزف. سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، ۱۲(۲)، پیاپی ۴۴، ۳۳۵-۳۴۸.
- واشاقانی فراهانی، ابراهیم (۱۳۹۹). داستان آرش، بازمانده اسطوره «ایزد روشنایی کماندار» در اقوام هندواروپایی باستان. دوفصلنامه مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۲(۳۹)، ۲۶۳-۲۸۲. <https://doi.org/10.22111/jsr.2020.5569>
- واشاقانی فراهانی، ابراهیم (۱۴۰۳). پیوند پادشاهی زاب طهماسب و اسطوره آرش کمانگیر. متن‌پژوهی ادبی، ۲۸(۱۰۱)، ۳۲۳-۳۴۶. doi: 10.22054/ltr.2021.61803.3404

همایی، سیدجلال؛ یوزباشی، مریم؛ و سرمد، زهره (۱۴۰۳). فلسفه جنگ و ضدجنگ در شاهنامه فردوسی با نگاهی دیگر. سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار/ادب)، ۱۷(۹)، ۱۹۷-۲۲۸. <https://doi.org/10.22034/bahareadab.2024.17.7552>.

Boyce, M. (1986). ARDWAHIŠT YAŠT. *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II, Fasc. 4, 391. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_5666.

Gnoli, G. (2006). Iranian identity ii. Pre-Islamic period. *Encyclopædia Iranica*, Vol. XIII, Fasc. 5, 504-507. <https://www.iranicaonline.org/articles/iranian-identity-ii-pre-islamic-period/>

Kellens, J. (1996). DRUJ-. *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 6, 562-563. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_8553.

MacKenzie, D. N. (1998). Erān, Erānšahr. *Encyclopædia Iranica*, Vol. VIII, Fasc. 5, 534-535. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_9161

Perry, J. R.. (2005). ŠĀH-NĀMA iii. ARABIC WORDS. *Encyclopaedia Iranica*., 2005. <https://www.iranicaonline.org/articles/shahnameh/iii-arabic-words/>

Skjærvø, P. O. (1987). AŽDAHĀ i. In Old and Middle Iranian. *Encyclopaedia Iranica*. Vol. III, Fasc. 2, 191-205. <https://www.iranicaonline.org/articles/azdaha/azdaha-i-in-old-and-middle-iranian/>

Shaked, S. (2001). GĒTĪG AND MĒNŌG. *Encyclopaedia Iranica*, Vol. X, Fasc. 6, 574-576. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_2089

Skjærvø, P.O. (2012). JAMŠID i. Myth of Jamšid. *Encyclopaedia Iranica*. Vol. XIV, 501–522. <https://www.iranicaonline.org/articles/jamsid-i/>

Skjærvø, P.O. & Schlerath, B. (1987). AŠA. *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II, Fasc. 7, 694–696. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_5877